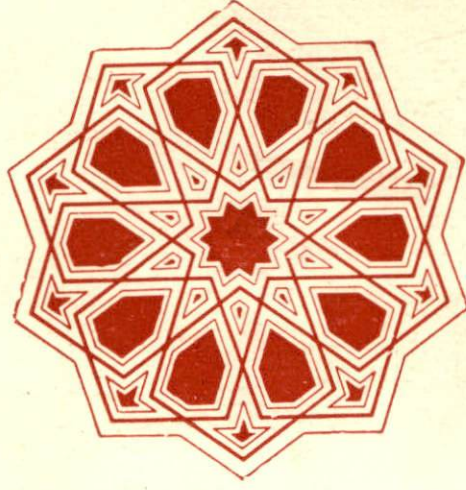

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

III-IV

1954

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 5 4

Yıl: 1954

Cilt : 3, Sayı: III-IV

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

III-IV

1954

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 5 4

İ Ç İ N D E K İ L E R

BALTACIOĞLU, İSMAYIL HAKKI : <i>Allah</i>	1
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Sema'-ı Semavi</i>	19
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Garbın Mevlâna Görüşü</i>	27
YURDAYDIN, DR. HÜSEYİN GAZİ : <i>İslâm Resminin Menşeleri ve Başlangıçları</i>	31
ORAL, M. ZEKİ : <i>Ahi Ahmet Nahçıvani Vakfiyesi</i>	57
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?</i>	67
DOĞAN, LÜTFİ - YAŞAR KUTLUAY (çev.) : <i>Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a mektubu</i>	75
POLIAK, A. N. (çev. BAHRIYE ÜÇÖK) : <i>Samî Doğunun Araplaştırılması</i>	85

BİBLİYOGRAFYA :

KÖYMEN, DOÇ. DR. MEHMET ALTAY : <i>Gök Türk Kağanlığı adlı bir yazı münasebetile bazı mülâhazalar</i>	103
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Numen. International Review for the History of Religions</i>	119
ALFRED BERHOLET : <i>Wörterbuch der Religionen</i> (Prof. Dr. Annemarie Schimmel). 122	
TAHSİN ÖZ : <i>Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmet II.ye ait eserler</i> (Dr. Bahadeddin Ögel).....	123

Numen : International Review for the History of Religions. Issued by the International Association for the History of Religions. Vol 1, fasc. 1. 2.

The International Organisation for the Study of History of Religions (IASHR), dinler tarihi hakkında yapılan VII. beynelmil kongrede (Amsterdam, 4-9 Eylül 1950) kurulmuştur. Birkaç ay sonra, Ocak 1951 de, bu cemiyet UNESCO'nun grublarına girmiştir. Cemiyetin ilk reisi, Hollandalı meşhur âlim Geradus van der Leeuw, zikri geçen kongreden birkaç ay sonra vefat ettiğinden, Romalı profesör Raffaele Pettazzoni onun yerine reis seçilmiştir. Genel sekreterlik vazifesini, Amsterdam'da yaşayan profesör C. J. Bleeker görüyor. IASHR, tüzüğü'nün 1. maddesine göre, dünyayı ihata eden bir cemiyettir ki onun maksadı, bütün din bilginlerinin beynelmil işbirliği vasıtasıyla dinler tarihine ait ilmî araştırmaları teşvik etmektir. Beynelmil kongreler hazırlayıp bu kongrelerde verilen konferansları neşrederek, her memlekette din bilgisine meraklı olanların millî cemiyetler kurmasına yardım etmektir. Din bilgilerile alâkadar olan mühim eserler de neşretmeğe çalışmaktadır.

Bu eserlerden biri, bu sene ilk defa çıkan NUMEN dergisidir. 90 sahife tutan ilk nüshası, Prof. PETTAZZONI'nin 70. yıldönümünü kutlayan bir makale ile başlar.

1925 senesinden beri İtalya'da çıkan *Studi e materiali di storia delle religioni* adlı kıymetli bir ilmî derginin editörü olan, dinler tarihi sahasında çok geniş bilgili kitapları¹ ile bütün garp dünyasında şöret kazanmış olan muhterem profesör Pettazzoni, yeni çıkan dergiye bir önsöz yazmıştır ki orada din bilgisi ile dinler tarihi arasındaki farkı belirtmeğe çalışmaktadır: "Dinî bir mevzua dair bir metnin pek titiz bir tercüme ve şerhini vermeğe çalışan filolog; eski bir abidenin şeklini araştıran yahud mitolojik bir sahnenin konusunu beyan etmekle meşgul olan arkeolog; iptidâî bir aşiretin merasiminde görülen hususiyetleri teferruatına kadar anlatan etnolog; dinî bir cemiyetin teşekkül ve strüktürü veya dinî olmıyan içtimaî olaylar ile münasebetleri hakkında bir fikir edinmekle uğraşan sosyolog; bu veya şu ferdin dinî iç tecrübelerini tahlil eden psikolog: bütün bu âlimler, dinî meseleleri kendi hususî ilimlerinin muhitinden çıkmaksızın araştırmaktadırlar; yani dinî meseleleri, muhtelif ilimlere mahsus metodlarla incelerler. Dinler tarihine gelince, dinî hallerin, başka hallerle arasındaki tarihî münasebetleri, dinin inkişafını, dinin içinde geliştiği muhiti ilh. araştırmaktadır".

Pettazzoni'nin son on yıllarda yeni ve özel bir ilim haline gelen din fenomenolojisinde gördüğü tehlike, bu ilmin dinler tarihinden lüzumundan fazla uzak kalmasıdır: "Fenomenolojik anlayış, benzerliği ayrı ayrı dinî inkişafın tesadüfen aynı şekli aldığından ötürü husule gelen muhalif olaylara aynı mânayı vermek, yahut da aksi takdirde, bir tek kökten çıkan fenomenlerin, zahiri bir ayrılık gösterdiği için, esas itibarile bir olmasını görmemek tehlikesine maruz kalmaktadır". Bunun için, din fenomenolojisi, daima tek fenomenlerin inkişafında görülen merhaleleri tetkik eden dinler tarihine müracaatta bulunmalıdır. Bunun için, *Numen* dergisi, muhtelif ilim branşlarının, muhtelif ilmî tasavvurların teatisine, bütün tezadları ihata eden bir konuşmaya yer verecektir.

IAHSR'un rahmetli reisi VAN DER LEEUW'un, Brunn Üniversitesi'nden fahrî doktora aldığı gün verdiği bir konferans, bu büyük insan ve âlimin hayat ve eserleri hakkında gayet kıymetli malûmat vermektedir. İlmî çalışmalarının filolojik ve tarihî temeli, eski Mısır dini, eski Yunan ve Roma dini, eski hristiyan tarihi idi; çünkü her din bilginine —dar bir muhitte bile olsa— derin filolojik ve tarihî bilgiler lâzımdır. (Hristiyan olmıyan dinlerden birini içten bilmiyen bir âlim, gerçek din bilgini sayılamaz). Bu sahayı araştırırken, dinlere müşterek olan, bütün dünyada yayılmış dinî fenomenler Hollandalı âlimin dikkatini celbetmiş; onları sırf dıştan görünen bir nizama değil, muhtelif iç tecrübelere göre daha derin bir nizama koymağa çalışmıştır. O çalışmalarla meşgul olduğu zaman, birçok yeni mefhumlar bulmak ona nasib oldu. İnsanın hayatı ruhaniyesinde, yanyana yaşayan muhtelif dinî safhaların mevcut olduğunu göstermiştir. Halbuki VAN DER LEEUW için dinî iç tecrübelerin çokluğu, tetkiklerinin son hedefi değildi— bu, psikologların işidir; dinî fenomenlerin ta zatlarına kadar girmek, mânaları ile tezahüratının birleştiği noktayı görüp buna dair her mitik, majik, estetik fenomenin iç ve dış tarafını belirtmeğe uğraşmıştır². Neticesi din fenomenolojisine dair büyük eserinde görülen bu

¹ Meselâ Dio. Formazione ve sviluppo del monoteismo nella storia delle religioni. (Monoteizmin inkişafına dair tetkikat); Confessione dei peccati (Muhtelif dinlerde tövbe ve günah çıkartmayı araştıran 3 ciltlik bir eser).

² Inleiding tot godsdienstgeschiedenis, 1924 (almanca tercümesi 1925); Inleiding tot de phænomenologie van den godsdienst, 1948; Phænomenologie der Religion, 1933; (ingilizcesi: Religion in essence and manifestation 1938); fransızcası 1948 de basılmış, italyancası çıkmak üzeredir.

çalışmalarının yanında, antropoloji³ ve dinler tarihine⁴ ait de birkaç kitap yaymıştır. İlahiyatçı sıfatı ile, hristiyan ilâhiyatta cari olan en önemli meselelerin halline, din fenomenolojisinde kullanılan metodları tatbik etmiş, hem "Ölümsüzlük ve ebedî hayat"ın⁵ hem de hristiyan kilisenin mukaddesatı hakkında pek parlak eserler vermiştir⁶. Güzel sanatları ve musikiyi seven VAN DER LEEUW, sanat fenomenolojisinden birkaç kitabında bahsetmektedir⁷, bilhassa da kilisede söylenen ilâhilerin tarihî gelişme ve değişmesine dair küçük fakat zengin kitabını zikrederiz⁸. Büyük âlim, senelerce Hollanda'da maarif bakanı olduğu için, hem vatanının kültürel inkişafına sonsuz hizmetlerde bulunmuş, hem de dinî ve siyasî olaylar arasındaki münasebetleri yakından tanımağa fırsat bulmuştur⁹.

Derginin bu nüshasında en fazla yer alan makale, İsveç âlimi Geo WIDENGREN'in "Stand und Aufgaben der iranischen Religionsgeschichte" adlı eserinin ilk kısmıdır. Uppsalalı profesör bu makalesinde, eski İran dinini tetkik eden bilginlere, bu sahada yeni kazanılan neticeleri arz edip şimdiye kadar ihmal edilen noktaları göstermektedir. Beyanatında, evvelâ eski İran'da yayılmış dinlerin bir fenomenolojisini hazırlamakta, en sathî anahatları aşağıda yazılan şu telâkkileri ileri sürmektedir: En eski İran kosmolojisinde, *Vayu, rüzgâr*, büyük bir rol oynamış, yerle göğü birleşen sütun odur, bütün dünyanın canı odur. İki tarafı —yani iyi ve zararlı rüzgâr— sonraki zamanlarda ezeli iyi ve kötü prensibi olarak ayrıca insan üstü varlıklar şeklinde şahıslandırılmıştır. Dünya ise, ya ilâhın vücudu yahut da androjin (yani hem erkek hem dişi olan) bir ilâhın doğurduğu insanî kadim sanılmıştır. Bu telâkkide, makrokosmos-mikrokosmos prensibine belki ilk defa tesadüf etmekteyiz¹⁰. Böyle bir panteistik dünya görüşü yanında tek tanrıcılığa giderken Yüce Tanrı dini mevcuttur¹¹; bu Yüce Tanrı (ekseriya *Zervan* adile tavsif edilen, Zerdüştin dininde evvelâ hemen hiç bir yer tutmayan bir ilâh) kendi zatında mevcut olan tezadı, ikiz doğurmak suretile ifade etmiştir: hem iyi prensibi olan Ahura Mazda, hem de kötü prensibi olan Angra Mainyu (Ahriman) bu ilâhdan çıkmıştır. Widengrence, İran'daki Yüce Tanrı dininin panteistik aslına işaret eden bir hususiyeti, tanrının muhtelif ilâhların maiyetinde bulunmasıdır ki o ilâhlar bir taraftan müstebid zatlar, öbür taraftan Yüce Tanrının muhtelif sıfatlarını şahıslandıran meleşimsi varlıklardır. Fransız din bilgini Dumézil'in araştırmalarına dayanan WIDENGREN, bu *ameşa spenta*'ların eski indojermen faaliyet ilâhlarının bir süblimasyonu olduğunu ileri sürmektedir. Bu komplike münasebetleri tafsilâta girerek beyanat ettikten sonra makalenin bir fıkrasında İran'da insanın ruhu hakkında görünen telâkkilerden bahsetmektedir, çünkü Avesta'da ruh, can, nefes ve buna benzer mefhumları ifade eden tâbirlerin mânaları bazan belli değil ve bu sebepten daha ince tetkiklere değerdi. Gathalarda insanın ölümünden sonraki hayatına dair söylediklerini, bu hususta Artak Viranamede ve hâlâ Ossetlerde görünen tasavvur ve adetleri inceleyip İran apokaliptik ve dünyanın sonu hakkındaki mitik tasavvurları eski Hind fikirleriyle karşılayarak bilhassa İran'da görünen kurtarıcı ve selâmet getirici kuvvetlerin yerini göstermektedir Kıyamet ve ölümden sonraki hayata dair tasavvurlarda, Zerdüşte ait fikirlerle âyin merkezleri şimali-garbi İran'da bulunan Zervan dininin mitik efsanelerinin bir aksini duyabiliriz. Halk efsane ve lejandlarının, mitik tasavvurların muhafazası için haiz oldukları ehemmiyetine işaret edilmektedir: İran ve Hindistan'da en eski zamanlarda icra edilen meşhur bir bayramın mânası ne olduğu gösterilmektedir. Bu bayramın mânası, yağmuru tutan, kuruluk gönderen bir ejderle muharebe, ejderin esir tuttuğu kadınların kurtuluşudur. Bu âyinlerin Mitra adlı eski indojermin ilâhının şerefine yapılp Zerdüştin dininde yer bulmadıkları söylenilebilir. Onların en meşhur aksi, Şahnamede Feridun'un Dahhak'ı öldürmesidir. İran tarihinde yapılan merasimin çoğunda, Zerdüşt'ün ver-

³ De primitieve mens en de religie, 1937, 2.ed. 1952; fransızca tercümesi L'homme primitif et la religion, 1940; Der Mensch und die Religion, Basel 1941.

⁴ Achnaton, Amsterdam 1927; De godsdienst van het oude Egypte, 1944.

Goden en menschen in Hellas, 1927.

De godsdiensten der wereld, Amsterdam 1940—41, 2.ed. 1948 (başka din bilginleri ile birlikte neşrettiği, bütün dinlerin tarihine şamil bir eser).

⁵ Onsterfelijkheid of opstanding? Amsterdam 1933, 4. ed. 1947 (Ölümsüzlük mü, kıyamet mi?).

⁶ Sacramentstheologie 1949 (almanca tercümesi bitmek üzeredir).

⁷ Wegen en grenzen, 1932, 2.ed. 1948.

Bach's Matthäuspasion 1937, 5. ed. 1947, Bach'ın eserlerine hakkında birkaç kitap ve makalesi vardır.

In den hemel is eenen dans, 1930 (almanca 1931).

⁸ Beknopte geschiedenis van het kerklied, 1939, 2. ed. 1948; Liturgiek 1940, 2. ed. 1946.

⁹ Nationale Kulturtaak, 1947.

¹⁰ Dumézil, Les dieux des indo-européens, Paris 1952.

¹¹ Hartman, Gayomart. Etude sur le syncrétisme dans l'ancien Iran. Uppsala 1953.

¹² H. S. Nyberg, Die Religionen des alten Iran, Leipzig 1938.

diği emirlere muhalif olarak hayvan ve hattâ arasına insan kurbanlarına raslanmaktadır; bunu, yabancı tesirlerin bıraktığı bir iz olarak izah edebiliriz. İnsanı tasfiye eden unsurları sayılan ateş ve suya bilhassa hürmet gösterilmesi malûmdur.

WIDENGREN'e nazaran, İsveç vatandaşının STIG WIKANDER'in, İran'da dinî-askerî cemiyetlerin bulduklarını göstermesi¹³, İran'daki içtimaî durumu birden bire aydınlatmıştır. Çünkü o genç askerlerle Mitra arasında sıkı bir münasebetin mevcut olması son derece muhtemeldir; o cemiyetler, zikri geçen ejder savaşını icra etmişlerdir. Şimali garbi İran ve Ermenistan'da temerküz eden bu askerî cemiyetlerin, milâddan biraz evvelden başlayarak bütün Roma imperatorluğuna yayılan Mitra misterlerinin gelişmesinde en önemli yer tutmaları muhtemeldir— Mitra misterleri tâ Almanya'ya kadar askerlerin beğendikleri bir dindi.

Yeni bir fıkrada, kâhin, mugan ve eski İran'da vuku bulmuş olan merasim yerleri ve âbideler mevzuu bahisdir. Din tarihinin en önemli meselelerinden biri, "Anane ve mukaddes kitap"tır. Avesta, milâddan sonraki ilk asırlarda kitab olarak bir rol oynamamıştır; zaman ilerledikçe metnini ezberliyen kâhinlerin adedi azalmıştır; bize gelen Avesta elyazmalarının hepsinin bir tek kitaptan istinsah edildiklerini söyleyebiliriz¹⁴. *Zend* ismi ile meşhur olan, Avesta ile birleşen bir gelenek, WIDENGREN'e nazaran İran'ın şimali-garbi mıntakasında yazılmış, orada eski partik Mitra dini ile karışan ve bu suretle asli Avesta metnine yabancı olan bazı fikirleri ihtiva eden bir dinî cereyanın oldukça eski zamanda yazılmış eseridir. Dinî tâbirler hakkında, sonra da müellifin bilhassa tetkik ettiği "mukaddes kırallık" a dair beyanlarla bu makalenin, din fenomenolojisine ait ilk kısmı sonunu bulmuştur; İran dininin tarihî durumu ve inkişafından bahseden ikinci kısmını sabırsızlıkla bekleriz.

İngiliz âlimi E.O. JAMES, *Numen* dergisinin çıkmasını, bunun 2. fasikülünde "The History, Science and Comparative Study of Religion" adlı bir makalesi ile kutlamıştır. Bu makalede, Din bilgisinin en eski zamanlardan beri inkişafını gösterip antik devirlerde, ortaçağda, aydınlanma ve romantizm devirlerinde yabancı dinlere yahut dinî olaylara karşı gösterilen alâkanın, bugünkü mânada tam bir dinbilgisi olmadığını ispat etmektedir. Dinin mahiyeti hakkında bir fikir edinmeğe çalışan bilginlerin ayrı ayrı noktâ nazarlarını inceledikten sonra, bilhassa din ile kültür arasındaki münasebetleri ön plâna koymaktadır: gündelik hayatta hususî bir ehemmiyeti haiz olan her şeye dinî bir kıymet atfedilmiştir; bu dinî mahiyet, merasim ve dinî geleneğe ait tâbirlerle tefsir edilmiştir. Bu hali gözönünde tutarken, bir yönden dinin fenomenolojik ve antropolojik taraflarını öbür yönden de kültürün teşekkül ve inkişafını dahâ iyi anlamağa fırsat bulmuş oluruz. Halbuki dinî tecrübe, hayatın hangi sahasına ait tâbirlerle ifade edilirse ve hangi içtimaî teşekküllerde kendini gösterirse —dinî duygu her zaman "son hakikata" (yani insan üstü varlığa) teveccüh eder. Sembol, âyin ve mitler vasıtasile insanların kuvvetleri tazelenip yeni bir faaliyete girmiştirki insanın, buhranları bile tevekkül ve ümid ile karşılamasına imkân vermiş ve verecektir. Yalnız dindar bir millet yaşayabilir. Dinin kültür hayatında icra ettiği tesir, İslâm kültürü misalinde gösterilmektedir. Fakat geleneği olan her dinin-çeşit çeşit şekillerde görünen Hind dinlerinin bile— böyle bir muhafaza edici kuvveti vardır; esas itibarile mukaddes ananelerden kaçan, menfi yolu öğreten Budizm bile asırlar boyunca girdiği memleketlerin geleneklerini benimsemek suretile özel bir kültür yaratan dinî ve lâik âdetleri geliştirmiştir. Eski Şarktaki mukaddes kıralıklardan çıkan, doğu ve batıya yayılan büyük monoteistik dinler kültür inkişafında ne kadar büyük bir rol oynamışlardır! Daha doğrusu, bu kökten gelişen dinler o kültürlerin inkişafına sebep oldu. Muhtelif dinlerin tarih ve hususiyetlerini Prof. JAMES kadar tarafsızca araştıran bir âlimin, protestan kilisede maalesef şimdi oldukça müessir olan dialektik teolojinin, Allah ile insan arasında İsâ'dan başka bir mütevassıt ve kurtarıcı olmadığına, Allah'ın yalnız İsâ sayesinde tanınabildiğine dair tasavvurlarını ve bu tasavvurlardan husule gelen, her nevi "tabiî teoloji" aleyhine şiddetli taarruzları hiç beğenmediği bellidir. Bu dar ve sert telâkkiler karşısında ilâhî tecellinin muhtelif yer ve zamanlarda görünebilmesini iddia etmek dinsizlik değildir; bilakis, E. O. JAMES'in ülküsünü şöyle ifade edebiliriz: Dünyanın en büyük esrarları ile meşgul olan bu sahada—yani dinbilgisinde—kuru ve cansız filolog, sosyolog ve sairelerin çalışmaları kâfi gelmez; hakiki din bilgini olmak için, bu mevzûa derin bir hürmetle, canlı ve yaşayan bir imanla yaklaşip bu suretle hem kendi hem de yabancı dinlerin sırlarını bulmağa çalışmak lâzımdır.

Yunan dini sahasında mütehasıs olan M. P. NILSSON, "Astrale Unsterblichkeit und kosmische Mystik" adlı bir makalede, ölümlerin ruhlarının yıldızlarda toplanacağına dair tasavvurların aslımı tetkik etmektedir. Böyle bir fikir, Yunanistan'da M. ö. 5. asırda (ve belki daha biraz evvel) Pitagoreik feylesoflarda mevcut idi. Toprağın ve yıldızlı semanın bir çocuğu olan insan, ölümden sonra tekrar

¹³ S. Wikander, *Der arische Männerbund*, Lund 1938.

¹⁴ G. Widengren, *Hochgottglaube im alten Iran*.

toprağa ve semavi aslına döner; ilâhî madde, yıldızların yeri olan eterdir. Kozmik mistiğin antik devirde aldığı şekillerden ve bu gibi mistiğin Yunan ve hellenistik mister cemiyetlerinde tuttuğu yerden de bahsedilmektedir.

İsviçreli ilâhiyatçı O. CULLMANN, "Le mythe dans les écrits du Nouveau Testament" adlı makalesinde, Almanya ve bütün garbî hıristiyan kilisesini birkaç seneden beri ilgilendiren bir konu seçmiştir: bu, Marburglu ilâhiyatçı R. BULTMANN tarafından talep edilen "Entmythologisierung" (demythologisation)'dir, yani İncil'de bulunan bütün mitik ve eski zamanların dünya görüşüne ait olan parçalarını bertaraf etmek suretiyle İncil'in bugünkü insana hitap eden hakikatını göstermek. Bu hakikat, her insanın kalbinde kendi varlığının yeni bir anlayışını uyandıran bu vaka, İsa'nın haçta ölümüdür. CULLMANN, makalesinde bu telâkkinin zayıf noktalarını, bilhassa en eski hıristiyan cemiyetinin inandıklarından aykırı olmasını göstermeğe çalışıyor: bu eski hıristiyan cemiyeti için, İsa'nın ölümü, tek insanı yeni bir kendi ve dünya anlayışına gideren bir vaka değil, tarihî bir hadise olarak Allah ile insanlar arasında tamamiyle yeni bir münasebet yaratıp yeni *aion*'u, yeni dünyayı, Allah'ın melekûtunu hakikaten getirmiş olan bir hadisedir.

Profesör PETTAZZONI, iki küçük makalede, "Dinler tarihinin aslı" ve mukayeseli din bilgisine ait birkaç ansiklopedi ve umumî tarihlerin özelliklerini izah etmektedir.

Belletende, geçen sene 28 ve 29 Mayıs'ta Paris'te toplanan IASHR'un genel müdürlüğünün işlerine dair bir protokol ve Prof. BLEEKER'in bu husustaki konuşmaların temeli olarak verdiği bir konferansın metni verilmektedir.

Prof. Dr. Annemarie Schimmel

Alfred Bertholet, *Wörterbuch der Religionen*, Stuttgart 1952.

Dünyada din bilgilerine karşı artan bir alâka görünmektedir. Bu sebepten, Almanya'da, dinler tarihi, dinlerin aldıkları şekiller, insan üstü kuvvetlerin tecellilerini mutehassis olmyanlara kısaca beyan eden birkaç kitap çıkmıştır ki onların pek güzel bir misali, BERTHOLET'in "Wörterbuch der Religionen" (Dinler lûgatı)'dır. Dinler tarihinin muhtelif sahalarını tetkik eden bir çok eserler veren ihtiyar âlim, bütün metni harp esnasında matbaada yanmış, harpten sonra notlardan yeniden işlenilmiş olan bu kitabının çıkmasını maalesef görememiştir; 24 Ağustos 1951 'de İsviçre'de vefat etmiştir.

532 sahife tutan bu kitap, bütün dinlere ait en önemli tasavvurları anlatmağa çalışmaktadır: ilk makalesi, "A und O" diyor ki: "alpha ve omega, Yunan alfabesinin ilk ve son harfleri: Mesih İsa'nın ezeli ve ebedî var olmasını ifade eden sembolik bir tâbir (Yahya'nın vahyı I, 1 ve başka yerlerde) bk. Bhagavadgita 10, 32: Krişna "dünyanın başlangıcı ve ortası ve sonu". Bu satırlarda isimleri geçen dini metin ve şahsiyetlere bakınca vahy (*Apokalypse*) de: "Yunanca: keşfetmek" yani istikbal ve bilhassa dünyanın sonunu keşfetmekle meşgul olan bilgi). Bu filolojik izahattan sonra hem Apokalyps'in mahiyeti, hem de en meşhur Apokalyps'lerin isimlerini bulup müellifin, daha tafsilâtlı malûmat elde etmek için tavsiye ettiği birkaç kitabın unvanlarını görmekteyiz. *Krişna* hakkında malûmat arayınca, oldukça uzun bir fıkranın bu Hint ilâhının hususiyetlerini —çoban kızları ile oynaması, arabacı sıfatile muharebede kıral Arjuna'ya nasihat vermesi gibi— gösterdiğini görüyoruz. Bundan maada, Hindistan'da gelişen, Krişna'ya teveccüh eden aşk mistiğinden, (*bhakti-marga*, sevgi vasıtasıyla kurtuluşa götürülen yol) bahsedilmektedir. Din tarihinde bir rol oynayan şahsiyetlerin kısa birer hal tercümesi verilip muhtelif ilâhî varlıkların aslı ve inkişafı da belirtilmektedir. Hayvan ve nebatlar hakkında mitoloji ve halk dininde yaşayan tasavvurlara kâfi miktarda yer ayrılmıştır. Sosyolojik meselelere dokunan kıymetli makaleler (din ve devlet, din ve harp...) çeşit çeşit iptidai din mefhumlarını izah eden fıkralar (tabu, mâna, kudret, fetişizm...) okuyucunun dikkatini celbetmektedir.

Maalesef, İslâm dinine dair, ekseriya pek kısa makaleler, istediğimiz kadar şayanı itimad değil. Böyle bir kitap bir İslâm Ansiklopedisi olmamakla beraber, bazı noktaların daha derin ve daha doğru şekilde izah edilebileceğini söylemeğe mecburuz. "İslâm" makalesi, şayanı dikkat bir insaf ve itidal göstermektedir ama, meselâ tasavvufa dair verilen malûmatın, tasavvufu bilmiyen bir okuyucuya yanlış bir intiba vereceğinden eminiz. Veya Hallac'ı, İslâm dünyasında ilk defa olarak panteistik fikirleri meydana getiren mistik saymak da doğru değildir.

Fakat bu gibi yanlışlar (birkaç mürettip hataları ile beraber) bu kitabın kıymetini azaltmaz; onları ikinci bir tab'da bertaraf etmek kolaydır. Kitap o kadar zengin malûmat verir, o kadar geniş bir manzara gösterir ki ikinci bir tab, inşallah kısa bir zamandan sonra lâzım gelecektir.

Prof. Dr. Annemarie Schimmel